

Ny kyrkohandbok, 1. Liturgiska utvecklingslinjer under 1900-talet

MIKAEL ISACSON, MIKAEL LÖWEGREN

SPT kommer i en serie artiklar att granska förslaget till ny kyrkohandbok. Till att börja med kommer struktur och texter i *Den allmänna gudstjänsten* – som det heter i förslaget – att gås igenom av Mikael Isacson, teol.dr och kyrkoherde i Lilla Edet, och prästen och redaktören Mikael Löwegren, Ryssby. I den första artikeln ger författarna en bakgrund till det nuvarande handboksförslaget. Två följande artiklar behandlar mässans olika delar, och en fjärde artikel kommer att diskutera mer principiella frågeställningar.

VÅREN 2016 SKA SVENSKA KYRKAN få en ny kyrkohandbok. Ett försöksmaterial har antagits och prövas under kyrkoåret 2012/13; cirka en tredjedel av församlingarna deltar i försöksverksamheten. Redan i februari 2014 ska utvärderingen av handboksförslaget lämnas in och, om allt går enligt tidsplanen, fattar kyrkomötet beslut om en ny kyrkohandbok hösten 2015.

Detta förslag till kyrkohandbok är en uppföljare av det förslag som utkom 2000, men som aldrig landade på kyrkomötets bord eftersom det kritiserades i remissomgången. Om förslaget antas, blir det den nionde kyrkohandboken för Svenska kyrkan, om man räknar Olaus Petris *Messan på Swensko* från 1529, med officiell ställning 1541, som den första. Övriga är daterade år 1614, 1693, 1811, 1894, 1917, 1942 och 1986/87.

I denna artikel behandlar vi frågan hur den liturgiska utvecklingen har sett ut under 1900-talet, och hur den speglas i kyrkohandböckerna. Översikten blir naturligtvis summarisk. Den begränsas till fyra punkter: (1) nattvardslivets restaurering, (2) församlingens aktiva deltagande, (3) större lokal variation samt (4) handbokstroheten och alternativa gudstjänstböcker.

1. Nattvardslivets restaurering

Under 1900-talet förändrades nattvardslivet markant. Nattvardsfrekvensen ökade, mässfirandet återfördes till söndagen och den yttre liturgiska gestaltningen blev annorlunda.

För ett sekel sedan firades endast någon eller några mässor per år i flertalet församlingar. Antalet kommunioner per år var få. Och många nattvardsgudstjänster firades inte i högmässan, utan på lördag kväll eller före söndagens huvudgudstjänst. I dag har söndagen alltmer blivit dagen för firandet av mässan samtidigt som många församlingar firar Herrens måltid såväl varje söndag som en eller flera vardagar. Det är knappast någon överdrift att säga att det aldrig har firats fler mässor och gått fler till kommunion i Svenska kyrkan än det gör idag.

1900-talet var det sekel då de liturgiska textilierna – i kyrkoårets olika färger – blev en självklarhet: antependier, kalkkläden, stolor och mässhakar. Det är idag också naturligt med rena altardukar, tända ljus och blommor på (eller invid) altaret. Även prästens liturgiska handlande har förändrats. Att göra korstecken och att elevera nattvardselementen efter instiftelseorden väckte förr starka

känslor av kritik, medan det idag av många betraktas som något självklart.

Speglas inte mycket i handböckerna

Flertalet av dessa förändringar återspeglas endast marginellt i 1900-talets kyrkohandböcker. Det beror i första hand på kyrkohandbokens karaktär. Denna reglerar vilka gudstjänster som ska firas, vilka moment dessa ska/kan innehålla, samt vilka ord som då ska/kan användas. Det finns också liturgiska instruktioner, och under 1900-talet har de i hög grad reglerat var prästen ska stå och om församlingen ska stå eller sitta, sjunga eller tala. I HB 1986 har instruktionerna reducerats till ett minimum. Genomgående saknas i kyrkohandböckerna instruktioner för liturgiska kläder eller färger, hur prästen ska hålla sina händer vid bönerna eller hur nattvardselementen ska hanteras under instiftelseorden.

Vissa detaljer markerar en förändrad liturgisk praxis i Svenska kyrkan. I HB 1986 finns t.ex. anvisningar om när prästen kan göra korstecken och om att man kan bära fram bröd och vin till altaret (vid ingångsprocessionen eller under offertoriepsalmen).

Mer allmänkyrkligt nattvardsfirande

Läser man 1900-talets kyrkohandböcker gör sig nattvardslivets renässans påmint på andra sätt. Ett är att själva ordningen för nattvardsfirandet har restaurerats i en mer allmänkyrklig anda. I HB 1917 fanns egentligen ingen nattvardsbön. Prefationen följdes direkt av instiftelseorden och Fader vår, därefter *Sanctus* (Helig, helig, helig) och *Agnus Dei* (O Guds lamm). I HB 1942 flyttades *Sanctus* till den plats den har idag, dvs. direkt efter prefationen, samtidigt som ett parti infogades före instiftelseorden med bl.a. en bön om Andens utgjutande över kommunikanterna. Denna utveckling har fortsatt i HB 1986 där

nattvardsbönerna i flertalet fall även består av en anamnes, dvs. ett böneparti efter instiftelseorden som ihågkommer Jesu död och uppståndelse, samt en avslutande doxologi. I HB 1942 fanns också bara en nattvardsbön, i HB 1986 finns åtta; mer om det senare. I HB 1986 finns dessutom inslag i måltidsdelen som tidigare handböcker saknat: det rör sig bl.a. om acklamationen »Din död förkunnar vi, Herre...», brödsbrytelsen och möjligheten till fridshälsning.

Beredelsen flyttades in i högmässan

Under 1900-talet har man underlättat den enskildes nattvardsfirande. Tvånget att anmäla sig till kommunion försvann 1910, och kravet att först delta i en skriftermålgudstjänst upphörde 1916. I praktiken flyttade nattvarvsberedelsen istället in i den allmänna gudstjänsten. Ordningen med skriftetal, syndabekännelse och avlösning, följt av en tackbön, stadfästes 1933. Den benämndes i HB 1942 som *Högmässa med infogat skriftermål* och är i HB 1986 den enda ordningen för högmässans firande. Intill 1900-talets första del var annars den normala ordningen för nattvardsfirande: kommunionförhör söndagen innan, skriftermålgudstjänst på lördag kväll eller söndag morgon och därefter högmässa på söndagen. För en fördjupad framställning kring detta, hänvisar vi till Mikael Löwegren (red.), *Till syndernas förlåtelse: perspektiv på beredelsen i mässan* (Artos 2011).

Med tanke på det ökade antalet vardagsmässor under 1900-talets senare del skulle man kunna tänka sig att ordningen för veckomässa i HB 1986 är ny. Så är inte fallet. Denna har funnits i alla kyrkohandböcker under 1900-talet. I HB 1917 och 1942 kunde det allmänna skriftermålet direkt följas av högmässans måltidsdel, dvs. i princip samma ordning som i HB 86 benämns Veckomässa.

STOCKHOLMSMÖTET

10 nov 11.00–21.00 & 11 nov 14.00–16.00. S:t Matteus kyrka, Vanadisplan

Missa intel!

Graham Cray

Wakseyoum Idossa

Marcus Birro

Uppdrag:
kyrka i världen

mer information www.frimodigkyrka.se

Syftet med gudstjänsten torde dock ha förskjutits under 1900-talet. Där skriftermåls-gudstjänsten firades med nattvard när seklet var ungt skedde det på lördagskvällen eller före söndagens huvudgudstjänst. I praktiken kom det att ersätta nattvardsgång i huvudgudstjänsten. Under de senare decennierna av 1900-talet hålls veckomässorna på vardagar, mitt i veckan. Inte som en ersättning för söndagens högmässa, utan som ett komplement till den. I försöksordningen som föregick HB 1986 fanns fler ordningar för vardagsmässa, men det var bara den gamla skriftermålsmässan som togs med.

2. Församlingens aktiva deltagande

Församlingen – i bemärkelsen de människor som är samlade till gudstjänst – har under 1900-talet blivit mer aktivt deltagande i gudstjänsten. Det började egentligen redan i slutet av 1800-talet, då man på vissa håll började läsa med i trosbekännelsen, vilket prästen tidigare gjorde ensam, om inte en trospsalm sjöngs istället. Gudstjänsten har förändrats från ett tillfälle då församlingen åhörde prästens predikan, till att bli någonting där alla som är med i gudstjänsten ges möjlighet att aktivt delta i skeendet.

I 1900-talets kyrkohandböcker finns en tydlig linje som blir märkbar när man ser vilka liturgiska aktörer som omnämns. I HB 1917 är de endast tre: prästen, församlingen och »nattvardsgästerna». Kyrkvärddar har naturligtvis funnits, men omnämns inte. Däremot förutsätts i handbokens text orgelspel, vilket även kräver en kyrkomusiker. I HB 1942 är förhållandet i princip detsamma. Kyrkvärddar förutsätts dock, eftersom det finns en anvisning om att kollekt kan upptas under psalmen efter predikan. Vid något tillfälle omnämns även »kören». Under handbokens brukningstid kom dock bestämmelser om att såväl epistel som evangelium kunde läsas av en lekman »efter särskilt tillstånd».

Situationen förändras i och med HB 1986. Liksom tidigare finns här prästen, församlingen, kommunikanterna och kören med som liturgiska aktörer. Men det anges också att kyrkomusikern har ett ansvar för gudstjänsten och att lekmän – »företrädesvis kyrkvärddar» – »med fördel» kan delta i planeringen av gudstjänsten och biträda prästen, genom att svara för textläsningarna, leda kyrkans förbön samt frambära nattvardsgåvor och kollekt. Enligt gudstjänstordningarna kan en »medhjälpare» be tackbönen efter kommunionen.

I den inledande instruktionen omtalas också försångare som liturgisk aktör. Ytterligare en innovation i HB 1986 är att inte bara prästens och församlingens liturgiska partier anges, utan att vissa partier kan läsas/sjungas av »präst, kyrkvärd eller annan medhjälpare». Denna utveckling fortsatte i handboksförslaget från 2000 som i sin »Övergripande bruksanvisning» på många olika sätt understryker församlingens aktiva deltagande i liturgin.

3. Större lokal variation

Gudstjänstlivet var i förra seklets början tämligen homogent över landet. Det fanns *en* ordning för huvudgudstjänst: högmässogudstjänsten, som hade två alternativa slut. I HB 1917 uttrycks det »A. När Herrens nattvard hålles», respektive »B. När Herrens nattvard icke hålles». Möjligheten till lokal variation, förutom i psalmvalet och förkunnelsen, var relativt litet. I HB 1917 fanns egentligen endast ett enda fakultativt moment, nämligen ingångsantifonen efter den första psalmen. I några moment fanns en valfrihet mellan några alternativ, t.ex. syndabekännelsen (tre stycken), prefationen (två) och bönen efter kommunionen (tre). I flera fall fanns dock instruktioner när ett visst alternativ skulle användas; inte sällan var dessa relaterade till fastetiden.

Situationen i HB 1986 är helt annorlunda. Här finns till att börja med sex olika ordningar för huvudgudstjänst: högmässa, högmässogudstjänst, familjemässa, familjegudstjänst, söndagsmässa och söndagsgudstjänst. De fyra senare är nyskapelser i HB 1986, även om det även tidigare funnits ordningar för »Barngudstjänst och ungdomsgudstjänst» (HB 1917) och »Barngudstjänst» (HB 1942). Dessa var i praktiken förkortningar och förenklingar av den nattvardslösa högmässan och inte som i HB 1986 utformade med en

egen struktur. I HB 1986 sanktioneras också möjligheten med temamässa/temagudstjänst (som funnits sedan 1975). Åtminstone till viss del är denna utveckling en del i strävan att nå människor som inte tidigare har hittat till söndagens gudstjänst i form av högmässa.

Möjligheten till lokal variation stannar i den nuvarande handboken inte vid antalet huvudgudstjänster. Variationsmöjligheterna gäller även placeringen av vissa enskilda moment. I HB 1917 och 1942 ligger gudstjänstordningen i princip fast. HB 1986 ger däremot flera möjligheter att ändra strukturen. I en högmässa kan t.ex. beredelsen förläggas till gudstjänstens inledning eller i anslutning till kyrkans förbön, trosbekännelsen läsas direkt efter evangeliet eller efter predikan, avslutningen ske med lovpsalm–välsignelse–postludium eller med benedicamus–välsignelse–psalm–postludium. Det finns också en lång rad enskilda moment som är fakultativa, t.ex. introitus, sång mellan gammaltestamentlig läsning och epistel, samt psalm efter predikan.

Vidare har många moment flera olika alternativ. Där HB 1917 hade tre olika syndabekännelser har nuvarande HB sex, varav en är knuten speciellt till familjemässan. Två prefationer i HB 1917 blir fyra i HB 1942 (alla kyrkoårsanknutna) och tretton i HB 1986. Den enda nattvardsbönen i HB 1917 och 1942 har, som nämnts, blivit till åtta alternativ i HB 1986. I den nu gällande handboken står också flera moment helt öppna för lokal utformning. I vissa fall genom att det är tillåtet att avvika från handbokens text, t.ex. vid bönen efter kommunionen (alltid tillåtet) och vid kollektbönen/dagens bön (tillåtet vid särskilda tillfällen). I andra fall uppmanas till helt lokal utformning, t.ex. av kyrkans förbön.

Gudstjänsten behöver inte se likadan ut överallt
Den stora brytpunkten för den lokala varia-

tionen inträffade under den försöksverksamhet som 1968 års kyrkohandboks kommitté inledde. Den experimenterade med en mångfald av olika gudstjänstordningar och därmed förändrades också inställningen till gudstjänstlivets enhetlighet: gudstjänsten behöver inte, och ska inte, se exakt likadan ut från kyrka till kyrka.

Detta hänger samman med ett skifte i liturgisk förståelse av gudstjänsten. Fokus flyttas från »den rätta liturgin», till »det rätta skeendet». I HB 1942 hade varje moment i högmässan ett nummer: det ger intrycket att gudstjänsten är en rad enskilda moment som i rätt ordning blir sammanfogade till en enhet. I HB 1986 finns inte dessa nummer, utan den grundläggande strukturen i högmässan synliggörs genom fyra övergripande rubriker: Inledningen, Ordet, Måltiden och Avslutningen. Det sker en förskjutning från de fastlagda och rätta orden till tanken att de olika momenten kan ha flera olika alternativ som dock i grund och botten uttrycker samma sak.

Ytterligare en företeelse torde ha påverkat den lokalt utformade gudstjänsten, nämligen de olika typerna av kyrkorum. 1900-talet har erbjudit ny form av kyrkoarkitektur, som gör att kyrkorumen inte längre självklart består av ett långhus med bänkar och ett kor med ett väggfast altare. En strävan har varit att lägga gudstjänstrum och andra samlingslokaler under ett och samma tak; inte sällan med en vikhägg som kan göra gudstjänstrummet större vid behov. Det har också skett en rörelse från endast väggfasta altaren (*ad orientem*) till fristående (*versus populum*); detta gäller såväl nybyggda kyrkorum som äldre kyrkor.

4. Handbokstroheten och alternativa gudstjänstböcker

Inställningen till kyrkohandboken som för-

pliktande dokument har också förändrats under de gångna 100 åren. HB 1917 och HB 1942 är båda stadfästa av Konungen och var normerande för Svenska kyrkans präster i alla sina detaljer. HB 1942 föreskrev när prästen skulle gå för altaret i gudstjänstens inledning, men aldrig (genom ett förbiseende) när altaret skulle lämnas vid gudstjänstens slut. Präster kunde därför – säkert med glimten i ögat – diskutera när man skulle lämna altaret utan att begå tjänstefel.

1942 gav Gleerups förlag ut ett missale utifrån HB 1942. Eller rättare sagt, man gav ut två. Ett som endast upptar de officiella delarna och ett med ett tillägg utarbetat av kyrkoherden Knut Peters. Det benämndes *Ordo Missae* eller »specialmissalet». Det innehöll tillägg av vissa texter och böner för högmässans måltidsdel, böner som prästen tyst kunde be under gudstjänsten, anvisningar för utförandet av liturgin och därtill textförslag för t.ex. apostladagar. Även om upplagan torde varit ganska ringa, lät inte reaktionerna vänta på sig; inte minst eftersom missalet var sammanbundet med det ordinarie missalet och därför kunde uppfattas som en del av den officiella texten. Yngve Brilioth – då biskop i Växjö och ledamot av Gleerups styrelse – skrev ett brev till dem som beställt och erhållit missalet med en anhållan om att missalet endast skulle användas för »privat bruk». Brilioth kom också som nybliven ärkebiskop att ta upp frågan i sitt herdabrev, där han underströk att kyrkohandbokens text är förpliktande för den som är präst i Svenska kyrkan och att någon form av inofficiellt missale inte är möjlig.

När arbetsgemenskapen Kyrklig Förnyelse 2008 gav ut ett Missale på Artos förlag, var reaktionerna betydligt mer modesta. Visserligen förekom reaktioner från några domkapitel, men i något stift recenserades boken

Från söndring till enhet

ÖRJAN BLOM

»Det hör med till vår tro och vårt liv som kristna att outtröttligt be och arbeta *mot* söndringen och *för* en enad kyrka på vår jord.» Så skriver Örjan Blom, f.d. komminister i Hedvig Eleonora församling, i sin energiska uppmaning till vår kyrka och varje kristen att inte acceptera den skandal som är splittringen mellan kristna. Uppgiften innefattar både medvetandet om vad som är ouppgivligt i traditionen och att vara mottaglig för den Helige Andes sätt att öppna låsningarna mellan kyrkorna.

I VÅR HÖGMÄSSA INGÅR alltid som en viktig del att vi stämmer in i trosbekännelsen. Vi använder antingen den apostoliska trosbekännelsen eller den nicenska. I båda trosbekännelserna sägs att kyrkan är *en*. Går vi till vårt Nya tes-

tamente ser vi där tydligt att Kristus under sitt liv på jorden grundade en enda kyrka. Det var inte så, som man ibland får höra, att Jesu lärjungar efter hans död och uppståndelse slöt sig samman i församlingar som så

välvilligt i stiftets tidning och materialet kunde i vissa delar användas under stiftets prästmöte. Den liturgiska enhetligheten vad gäller gudstjänstböckerna är bruten. *Den svenska evangelieboken* finns idag i åtminstone två förlags produktkataloger, likaså *Den svenska psalmboken*. Den senare har dessutom i en av utgåvorna försetts med ett inofficiellt tillägg, som även det, om man är strikt, endast delvis kan användas i Svenska kyrkans huvudgudstjänster.

Trohetspendeln mot kyrkohandboken har idag alltså svängt radikalt jämfört med för ett sekel sedan. Försöksverksamheten på 1970- och 80-talen, de många olika alternativen i gudstjänsten och möjligheten till att fira temamässa/temagudstjänst har sammantaget, åtminstone i vissa delar av Svenska kyrkan, gjort att kyrkohandboken snarare uppfattas som en plocklåda till inspiration än en förpliktande text. Detta är ett av de problemkomplex som det nuvarande handboksförsla-

get försöker hantera. Det finns anledning att återkomma till det i en senare artikel.

Handbokens påverkan

Förändringarna under 1900-talet har varit stora vad gäller gudstjänstlivet. En del får genomslag i kyrkohandböckerna, medan andra förändringar sker på praxisnivå. Hur ska man uppfatta dessa förändringar i handböckerna? Drivs förändringar genom revisionen av kyrkohandböckerna eller kodifieras snarare de förändringar som redan ägt rum? Vår tes är att kyrkohandböcker är en försiktig genre. Man är snarare återhållsam än går i bräschen för en utveckling (eller avveckling). Förändringarna beskriver snarare en redan befintlig praxis än initierar nya företeelser. Och de förändringar som görs ska kunna accepteras av de flesta avnämarna. Det är också på det sättet vi förstår förslaget till ny kyrkohandbok, som vi kommer att granska i kommande artiklar.